

kończenie (*Zakończenie. Faksje i familie. Posłowie województwa kijowskiego w politycznych i rodzinnych konfiguracjach lat 1569-1648*) będące jednocześnie częścią trzecią omawianej pracy, które ukazuje posłów województwa kijowskiego w politycznych i rodzinnych konfiguracjach lat 1569-1648.

Pracę tę, mimo być może pojawiających się zarzutów np. o żonowanie przez autora statystyką, trzeba polecić w pierwszej kolejności specjalistom zajmującym się dziejami Ukrainy, pochodzeniem szlachty i magnaterii, a także historią parlamentaryzmu polskiego w omawianym okresie jako cenną pozycję, obowiązkową w ich bibliografii. Sama w sobie stanowi ona także duży wkład do badań nad społecznością posłów dawnego województwa kijowskiego. Dla „zwykłego” czytelnika może ona być trudna w odbiorze, ale jak sądzimy, intencją autora omawianej pracy był raczej przekaz do fachowego grona odbiorców, także ze względu na nieopracowywaną wcześniej tematykę, którą się zajął.

Отримано: 18.10.2011

УДК 94(477)(049.32)

Тарас Чухліб
(Київ)

НОВА КНИГА РОСІЙСЬКОГО ІСТОРИКА ПРО ГЕТЬМАНА МАЗЕПУ

(Тайрова-Яковлева Т.Г. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». – М. : Издательство «Центрполиграф», 2011. – 525 с.)

У 2007 р. професор Санкт-Петербурзького університету Тетяна Тайрова-Яковлева опублікувала книгу «Мазепа», що вийшла у відомій ще з часів Радянського Союзу серії «Жизнь замечательных людей» московського видавництва «Молода гвардія». Це видання стало справжнім історичним бестселером (зважаючи на обсяги продажу, індекс посилань в Інтернеті та кількість рецензій¹) не тільки на теренах Російської Федерації, але й України та інших пострадянських країн. Зауважимо, що ця книга стала другою в Росії науково-популярною біографією українського гетьмана, що вийшла більш ніж через століття від часу видання у 1897 р. в Санкт-Петербурзі історичної монографії Федора Уманця під назвою «Гетман Мазепа»².

Нове дослідження російського історика не є, як це може видатися при побіжному огляді, удосконаленою «версією» попереднього, а є повноцінною науковою монографією з усіма необхідними вимогами та атрибутами академічної праці. Наразі бачимо зовсім інше оригінальне видання, хоча, очевидно, що воно й містить окремі попередні авторські напрацювання.

Монографія «Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства»» складається з вступного розділу «Отказываясь от мифологии», а також 11 розділів, що мають такі назви: «И. Мазепа

и И. Самойлович», «И.С. Мазепа, В.В. Голицын и Нарышкины», «Внутренняя политика Мазепы», «И.С. Мазепа и внешняя политика Петровской России», «И.С. Мазепа и Правобережная Украина», «Казацкая старшина времен И.С. Мазепы», «Мазепинское барокко», «Иван Мазепа и «птенцы гнезда Петрова», «Большой старик», «Реформы 1707 года», «Трагедия выбора». Більш ніж сто сторінок у книзі займають наукові примітки (с. 371-483), де автор розлого цитує архівні та опубліковані в рідкісних збірниках документи й матеріали. Окрім того, справжньою родзинкою видання стали додатки (с. 484-504), де розміщено оригінальні документи доби царювання Петра I-го та гетьманування Івана Мазепи. Окремі з них вперше введені в науковий обіг. Завершує книгу ґрунтовний список літератури та іменний покажчик.

У вступному розділі з гучною, як для академічного видання, назвою «Отказываясь от мифологии» автор відверто заявляє, що «Иван Мазепа – одна из самых политизированных личностей³ в истории Украины. Сиюминутные политические выгоды и гений Петра I породили устойчивый миф о гетмане-злодее, этот миф поддерживался царской цензурой, а затем самым невероятным образом переключался в советскую историографию. Истеричные вопли кликуш «Изменник!» долго не позволяли серьезно изучать правление Мазепы (самое продолжительное в истории Украинского гетманства). Советские историки были лишены возможности писать о Мазепинской эпохе (если не хотели довольствоваться политизированными лозунгами)...» (с. 3). Саме такі суб'єктивні обставини, на думку Т. Таїрової-Яковлевої, стали причиною не тільки упереджено-негативного ставлення до українського гетьмана, але й того, що російський читач протягом довгого часу не мав змоги отримати правдиву інформацію про один із найяскравіших періодів української культури, т. зв. Мазепинське бароко, а також багато сторінок російсько-української співпраці.

І сьогодні, зауважує автор книги, на сторінках російської політизованої літератури Іван Мазепа постає зрадником «від народження»⁴, який протягом усього часу свого правління тільки й думає, як би це краще зрадити Росію та царя Петра. Така позиція російських «ревнителів» міфологізованої старовини дивним чином накладається на погляди окремих українських «урапатріотів» які намагаються довести неіснуючий факт паталогічної ненависті гетьмана до Петра та всього російського. Автор переконана, що такі ненаукові погляди серед російської та української громадськості породжуються головним чином тим, що постає Мазепа виривають з історичного контексту епохи та подають його діяльність як унікальне явище. Поза тим, Т. Таїрова-Яковлева пропонує звернути більш пильну увагу на політичну діяльність Юрія Хмельницького, Івана Брюховецького, Михайла Ханенка й, особливо, Петра Дорошенка. Погоджуючись з таким твердженням російської колеги, звернемо увагу на подібність дій на міжнародній арені не тільки вищеназваних володарів булави, але й Богдана Хмельницького, Івана Виговського та Івана Самойловича. Це дало нам змогу означити їхнє «зовнішньополі-

тичне хитання» між сусідніми володарями як політику полівасалітету⁵. Останній був притаманний правителям «малих держав» Європи (Пруссія, Бранденбург, Курляндія, Лівонія, Молдавія, Волощина, Трансільванія, а в нашому випадку – Україна) й полягав у складному дипломатичному та військовому лавіруванні між більш сильнішими державними потугами.

Науковими завданнями автора, які вона поставила під час підготовки даного дослідження, є: по-перше, «відмова від міфів, штампів і стереотипів» стосовно висвітлення особи Івана Мазепи й, по-друге, доведення тези, що «Іван Мазепа внес видаючийся вклад в створення Російської імперії» (с. 11), тобто вивчення російсько-українських відносин кінця XVII – початку XVIII ст. Щоб досягнути поставленої мети Т. Таїровій-Яковлеві довелося провести напружену довголітню працю в архівосховищах Росії та України. Зокрема, при аргументації свої положень вона посилається на оригінальні й часто-густо невідомі історичній науці документи та матеріали з фондів: Архіву Санкт-Петербурзького Інституту історії РАН (це т. зв. Батурицький архів, а також «Похідна канцелярія О. Меншикова», «Колекція П. Толстого», «Акти Київської казенної палати», «Колекція Ліхачова», «Колекція Мезенцева» та ін.)⁶; Відділу рукописів Російської національної бібліотеки в Санкт-Петербурзі («Колекція П.П. Дубровського», «Колекція М.П. Погодіна»); Російського державного архіву давніх актів («Малоросійські справи», «Малоросійський приказ», «Розрядний приказ», «Аптекарський приказ», «Переписка вищих осіб з приватними особами», «Зібрання Ф.Ф. Мазуріна», «Справи про Малоросію», «Колекція Саксонія» та ін.); Відділу рукописів Національної бібліотеки ім. В. Стефаніка у Львові та Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського у Києві.

У вступі автор подає коротку історіографію досліджуваної теми «Іван Мазепа та Російська імперія», де згадує праці російських та українських істориків XIX – початку XX ст. Д. Бантиша-Каменського, М. Костомарова, Ф. Уманця, О. Єфименко, М. Грушевського, В. Молтусова, І. Курукіна та Є. Анісімова. Очевидно, що «Мазепіана» (й не тільки українська та російська) є набагато більшою⁷, але автор має право сам проводити «відбір» для аналізу історіографічного доробку. Тим паче, що в основному тексті неодноразово йдуть посилення та цитування інших вчених, серед яких – М. Андрусак, Ю. Беспятих, А. Бовгира, М. Богословський, П. Бушкович, М. Возняк, О. Востоков, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, Б. Крупницький, Т. Крилова, О. Лазаревський, Т. Мацьків, В. Мякотін, О. Оглоблин, М. Павленко, М. Петровський, М. Плохінський, Н. Полонська-Василенко, О. Сокирко, С. Соловійов, О. Субтельний, Є. Шмурло та ін. Окрім того, на сторінках книги автор досить часто полемізує зі своїми російськими та українськими колегами (зокрема, Володимиром Артамоновим, Генадієм Саніним, Кирилом Кочегаровим та Сергієм Павленком).

«Отказавшись от мифов, мы можем по-новому взглянуть на эпоху Мазепы – столь многогранную и противоречивую, имевшую огромное (и далеко не всегда негативное) влияние на судьбы

Восточной Европы», – закликає автор історичну громадськість Росії. Отже серед історичних міфів, які пропонує спростувати Т. Таїрова-Яковлева, називаються такі: 1) сприйняття переходу Мазепи на бік шведського короля Карла XII як виняткової події в українській та європейській історії; 2) обвинувачення Мазепи як природного «зрадника»; 3) існування думки про те, що Мазепа був поляком за походженням; 4) функціонування стереотипу про «любов» до Мазепи серед українського народу; 5) версія про те, що Мазепа начебто зрадив В. Голіцина; 6) уявлення про зваблення Мазепою Мотрі Кочубей; 7) нав'язування думки про те, що вся російська історіографія є «антимазепинською». З огляду на те, що автор довгий час різнобічно досліджує біографію українського гетьмана на основі архівних документів та матеріалів⁸, вже у вступній частині більшість з цих міфологем доказово і зі знанням справи спростовуються. Увага зацікавленого читача звертається на те, що основною метою монографії не є розкриття біографії Івана Мазепи, а розгляд ключових моментів відносин гетьмана з Російською імперією, зокрема, вивчення таких питань: 1) що являло собою Українське гетьманство за доби правління Мазепи в адміністративному та економічному аспектах; 2) яким чином будувалися відносини України з утворюваною Російською імперією та яку роль в цьому грала українська еліта; 3) які протиріччя виникали між станами Українського гетьманства та Російською імперією на різних етапах. Під Українським гетьманством автор розуміє «государственное образование» (с. 97), що утворилося на українських землях у добу Б. Хмельницького. Саме таку історіографічну назву стосовно козацької України (самоназва – Військо Запорозьке) пропонує вслід за Б. Флорею та рядом українських істориків вживати Т. Таїрова-Яковлева, хоча у її попередній монографії йдеться про «Гетьманщину» (Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від переяславської ради – 2 до Андрусівської угоди (1659-1667). – К. : Основи, 2003)⁹.

У вступі автор побіжно зупиняється на внеску Українського гетьманства в Азовські походи та перемогу під турецькою фортецею Казикирмен, при цьому не зазначаючи, коли проходили ці військові операції, а також той факт, що вони відбувалися у ході російсько-турецької війни 1686-1700 рр., яка, по суті, була складовою частиною війни європейської Священної ліги з Османською імперією 1684-1699 рр. До речі, згідно з нашими підрахунками, протягом 1684-1699 рр. козацьке військо на чолі з А. Моголою, С. Палієм, І. Самойловичем, І. Мазепою та іншими українськими полководцями здійснило 9 великих (кількість підрозділів – від 10 до 60 тис. чол.), близько 10 середніх (від 5 до 10 тис.) та 50 менших (від 300 осіб до 5 тис. чол.) походів до Кримського ханства та контрольованих турками і татарами Молдавського князівства, пониззя Дніпра, Бугу, Дністра і Дунаю, Північного Причорномор'я та Приазов'я, а також декілька морських виправ проти османського флоту на Чорне море¹⁰.

Побіжно звертаючись до висвітлення ранніх років у біографії І. Мазепи, автор не підтримує точки зору літописця С. Величка, а також істориків Б. Крупницького та О. Оглоблина про те, що І. Мазепа навчався в єзуїтському колегіумі (с. 9; див. також:

Примітки, с. 372), однак при цьому не наводить достатніх контраргументів. Автора популярних мемуарів другої половини XVII – початку XVIII ст., польського шляхтича Яна Хризостома Пасека помілаково названо «А. Пасеком» (с. 10; іменний покажчик: с. 523).

У першому розділі книги під назвою «И. Мазепа и И. Самойлович» (с. 14-55) йдеться не лише про адміністративну та дипломатичну діяльність Мазепа в гетьманському уряді лівобережного «регіментаря» Івана Самойловича (1672-1687 рр.), але й про зачаткування відносин генеральної старшини з впливовими урядовцями Московського царства. Окрім того вивчається політика щодо України одного з найвпливовіших тогочасних московських сановників В. Голіцина.

Як справедливо зазначає Т. Таїрова-Яковлева, вже під час гетьманування І. Самойловича «формировалась вся будущая политика Мазепы-гетмана. Он не просто был важнейшим советником Самойловича, но и затем, сам став гетманом активно продолжал его курс» (с. 14). У свій час ми вже звертали увагу на подібність політики І. Самойловича та І. Мазепа, яка особливо проявлялася у контексті проблеми повернення під єдину гетьманську булаву Правобережної України¹¹, а тому цілковито підтримуємо такі висновки нашої колеги. Автор досліджує причини стрімкого кар'єрного злету свого героя (який потрапив на Лівобережжя у 1674 р.) й знаходить багато подібних біографічних рис у Мазепа та Самойловича, зокрема, навчання у Києво-Могилянській академії та служба в гетьмана П. Дорошенка. Це, на її думку, наблизило вихідця з Правобережжя до І. Самойловича.

Перша поїздка «військового товариша» Івана Мазепа до Москви у якості члена дипломатичної місії Українського гетьманату відбулася у лютому 1976 р., а вже наступного року він очолив посольство І. Самойловича до Росії у якості «значного військового товариша». Т. Таїрова-Яковлева зробила припущення, що знайомство І. Мазепа з В. Голіциним відбулося під час Чигиринських походів 1677 та 1678 рр. на базі знання одним і другим латинської мови. Ця гіпотеза має право на існування. Однак, якщо в Московському царстві, як стверджує автор на основі свідчень французького посла Де ла Невіля, на той час існувало всього чотири людини, що знали латинь (в т. ч. і В. Голіцин), то серед козацької старшини таких було набагато більше. Чому ж В. Голіцин серед них обрав саме І. Мазепу? Отже питання початкового знайомства двох високих урядовців потребує додаткового дослідження.

У черговий раз, І. Мазепа прибуває до Москви на чолі українського посольства у березні 1679 р. де веде переговори з очільником Посольського і Малоросійського приказів, думним дяком Ларіоном Івановим (тут Т. Таїрова-Яковлева виправляє неточність С. Соловйова, який писав, що Мазепа зустрічався з Федором Лопухіним). Автор книги детально зупиняється на тогочасних російсько-українських переговорах, скрупульозно аналізуючи архівні записи, які зберігаються в РДАДА (Москва). Наступного, 1680 р., козацький старшина знову перебував у російській столиці за дорученням гетьмана І. Самойловича, де вів переговори про політичний

статус Слобідської України. З 1681 р. Мазепа вже як генеральний військовий осавул Війська Запорозького зустрічається з В. Голіциним майже кожного року. Нагадаємо, що останній з 1682 р. не лише був фаворитом царівни Софії, але й по суті керував усією зовнішньою та внутрішньою політикою Росії з титулом «Царственныя большіе печати и государственныя великих посольских дел оберекатель, ближайший боярин и наместник Новгородский».

У цьому розділі Т. Таїрова-Яковлева продовжує виступати справжнім руйнівником міфів, відзначаючи, що негативне ставлення І. Мазепи до Речі Посполитої під час його перебування в уряді І. Самойловича підважує міф щодо пропольської орієнтації майбутнього гетьмана. Окрім того, подаючи короткий огляд політичної ситуації на Правобережній Україні (що за російсько-польськими мирними угодами 1667 та 1686 рр. перебувала під владою Корони Польської), автор зазначає, що король Ян Собеський відроджуючи там місцеве козацтво став «назначати різноманітних «гетьманів» (с. 27). Зважаючи на те, що слово «гетьмани» подається в авторському написанні в лапках, то слід, очевидно, вважати призначених польським королем після виборів на козацьких радах Стефана Куніцького (1683), Андрія Могилу (1684-1688), Гришка Івановича (1689-1692), Самійла Івановича (1693-1699) начебто «несправжніми» володарями булави. Відзначимо, що тогочасні названі гетьмани Правобережної України, які у своєму титулуванні вживали означення «Гетьман Війська Його Королівської Милості Запорозького» й справді мали менше повноважень ніж їхні лівобережні «колеги», однак це аж ніяк не дає підстави применшувати їхню історичну роль у розвитку даного українського регіону¹².

Розкриваючи роль І. Самойловича у зовнішній політиці Московської держави автор наголошує на тому, що цей гетьман був противником мирної угоди («Вічного миру») між Московією та Варшавою, виношуючи плани здобуття Правобережжя під свою владу. Однак царівна Софія та В. Голіцин не зважали на таку позицію гетьмана, прагнучи через примирення з Польщею вступити до європейської Священної Ліги. Одночасно російський уряд взяв курс на обмеження автономії козацької України, в першу чергу церковної та фінансової самостійності Гетьманату. Генеральний осавул І. Мазепа підтримував плани В. Голіцина та І. Самойловича щодо перепідпорядкування Київської митрополії від Константинопольського Московському патріархові. При цьому Самойлович, на думку автора книги, активно лобював свою кандидатуру на престол київської митрополита заради того, щоб створити «модель удельного княжества, где он сам был бы гетманом, его зять – воеводой Киевским, а другой родственник – киевским митрополитом» (с. 35).

Дуже ґрунтовно у книзі вивчається проблема зміщення І. Самойловича з гетьманської посади у результаті змови серед генеральної старшини. Цьому й справді карколомному сюжету в українсько-російських політичних відносинах присвячується більше десяти сторінок (с. 39-50). Автор зробила наукове відкриття, адже віднайшла у московських архівах оригінал тексту доносу на Самойловича до московських царів з підписами старшин.

Якщо раніше вважалося, що під цим документом не було підпису І. Мазепи (у 1858 р. Д. Бантиш-Каменський опублікував чернетку «чолобитної», де його не було, а О. Оглоблин говорив про відсутність її оригіналу), то Т. Таїрова-Яковлєва, оперуючи оригіналом, відзначила присутність на ньому власноручного підпису генерального осавула. Одночасно російський історик аргументовано доводить, що Мазепа не був автором цього доносу (це припускав М. Костомаров). Тим самим вона зруйнувала ще два міфи стосовно історіографічного образу Мазепи. У цьому ж розділі піддається сумніву ще одна міфологема, а саме про І. Мазепу як хабарника, який начебто став гетьманом Лівобережної України завдяки великій сумі грошей переданих В. Голіцину (цієї точки зору притримувалися такі поважні історики як С. Соловйов, М. Костомаров, Г. Санін та ін.). Однак якщо уважно прочитати оригінальний документ (до чого закликає автор рецензованої книги) під назвою «Роспись вещей, которые в разных временах даны от меня, Ивана Мазепы, гетмана, с начала уряды гетманского, во все времена князю Василю Голицыну» від 24 грудня 1689 р., то можна зауважити, що 11000 рублів з конфіскованого майна Самойловича, про які в ньому згадуються, були передані В. Голіцину, зважаючи на настійливі прохання-«погрози» російського урядовця Леонтія Неплюєва (с. 53). Український гетьман й справді неодноразово дарував Голіцину «цінні подарунки», так само як потім царю Петру й іншим вищим чиновникам, що цілковито вписувалося у рамки політичної культури Московського царства.

Не можемо погодитися з авторською характеристикою багаторічного кошового отамана Запорозької (Чортотмицької) Січі Івана Сірка лише як «знаменитого политического авантюриста» (с. 25). Адже, на нашу думку, за політикою Запорожжя щодо допомоги «слабшому» проти «сильнішого» проглядалося прагнення збереження певної рівноваги сил на Півдні України. У такій, як здається на перший погляд «авантюристичній», дипломатії запорозькі зверхники взували на довголітню традицію зовнішньої політики сусіднього Кримського ханства. Також не зрозуміло чому гетьман Петро Дорошенко двічі виступає як «Д. Дорошенко» (с. 16).

У коротких висновках до першого розділу наголошується на тому, що в особі наступника І. Самойловича Україна отримала «очень неплохого правителя, который за двадцать лет своего гетманства добился экономического и культурного расцвета своей страны». Новообраний за активної участі князя В. Голіцина на найвищу посаду в Українському гетьманстві І. Мазепа став «продолжать политику в духе своего предшественника» (с. 55).

Другий розділ книги «И.С. Мазепа, В.В. Голицын и Нарышкины» (с. 56-89) розпочинається з детального аналізу т. зв. Коломацьких статей (с. 56-59), які з обранням нового гетьмана мали регулювати відносини між Лівобережною Україною та Московським царством. Автор також висвітлює роль І. Мазепи у зовнішній політиці та военній стратегії Росії під час правління Софії. Описуються й аналізуються численні посольства росіян до Батурина та українців до Москви у зв'язку зі ставлен-

ням до Османської імперії та Кримського ханства. Т. Таїрова-Яковлева розвиває думку А. Востокова (висловлену ним у 1890 р.) про те, що «Мазепа был гораздо лучше осведомлен о положении соседних держав, чем московское правительство, а потому в международных вопросах всегда был дорогим и полезным советником Москвы» (с. 64). Український гетьман також відіграв певну роль в інтригах навколо коронації Софії. Особлива увага звертається на урочисте посольство І. Мазепи до Москви в серпні 1689 р., коли, на думку автора книги, він був задіяний в т. зв. перевороті Наришкіних: «...историки России традиционно недооценивают «украинский» аспект нарышкинского переворота, а историки Украины не вдаются в подробности российских событий» (с. 79). Саме тверда позиція гетьмана (Мазепа виставив на російському кордоні 50-тисячне козацьке військо, і в будь-який сприятливий час міг дати наказ втрутитися у палацовий переворот в Москві, але не зробив цього) стала вирішальною у перемозі прихильників Петра над оточенням Софії.

Автор описує зустріч царя Петра та гетьмана Мазепи в Троїцькому монастирі, де російський монарх щедро нагородив українського правителя у відповідь на дорогі подарунки з його боку. У результаті перевороту 1689 р. «имя гетмана проходило через все розыскные дела, стоившие всем другим участникам головы, званный или как минимум крупных неприятностей, а Мазепа совершенно невероятным образом выходил сухим из воды. Вспыльчивый молодой царь, ненавидящий все, связанное с именем сестры и ее фаворита, должен был иметь очень вескую причину, чтобы становиться добрым гением Ивана Степановича» (с. 86), – підсумовує початок відносин між Мазепою та Петром російський історик й додає, що після Наришкіньського перевороту Мазепа із маріонеткового гетьмана в руках князя Голіцина перетворився на повноцінну політичну постать та реального правителя Українського гетьманства. Такого статусу гетьману вдалося досягнути і за допомогою переукладення Коломацьких статей, які вилилися у підписання нових, т. зв. Московських, договірних статей між Україною та Росією у 1689 р. Тут знову Т. Таїрова-Яковлева виступає у привабливій ролі руйнівниці історіографічних міфів, адже до цього часу вважалося, що саме угода під Коломаком 1687 р. визначала політичні відносини між Москвою та Батурином, однак це було не зовсім так, адже «именно Московские статьи стали документом, регулирующим отношения Гетманщины с Россией на протяжении гетманства Мазепы петровского периода» (с. 88).

Не зовсім погоджуємося з автором, що «атаки на Казикермен, возглавленные Мазепою во время Азовских походов 1695 года, принесут блестящие плоды» (с. 60). По-перше, у 1695 р. відбувся один похід на Азов, по-друге, він закінчився невдачею, по-третє, переможним для Мазепи і Петра став Азовський похід 1696 р. Хоча й справді завоювання Азову, Казикермену (Казикермен, Газі-Кермен), а також Мустріт-Кермену (Нусрет-Кермен, Таванськ, Тавань), Мубарек-Кермену (Мубеуре-Кермен) та Іслам-Кермену (Шах-Кермен) здійснили великий вплив на ухвалення

рішень турецькою стороною про укладення мирних договорів 1699-1700 рр. з Австрією, Венецією, Польщею та Росією.

Третій розділ книги під назвою «Внутренняя политика Мазепы» (с. 90-134) є дуже важливим у науковому плані, адже незважаючи на окремі праці В. Барвінського, В. Мякотіна, О. Лазаревського, А. Окиншевича, О. Оглобина, Б. Крупницького та В. Дядиченка, українська (не кажучи вже про російську) історіографія й до цього часу не має цільної картини внутрішньої політики гетьмана, який понад два десятиліття своїми універсалами та діями визначав економічне, політичне, соціальне та культурне обличчя козацької України. Окремо у цьому ряду стоїть праця українського історика кінця ХІХ ст. М. Плохінського «Гетман Мазепа в роли великоруського помещика» (Харків, 1892).

Автор детально розкриває такі важливі питання тогочасної української економіки як: по-перше, введення оренди на продаж «хлібного вина», тютюну, дьогтю, утримання млинів, а також варіння пива та горілки; по-друге, проблему «покозачення» (масового переходу селян та міщан в козацький стан); по-третє, надання гетьманом земельних маєностей; по-четверте, формування податкової та митної системи Українського гетьманату. Окрім того, розкривається політика Мазепи стосовно селян (насправді він, запровадивши 2-денну панщину, звільняв їх від обтяжливих повинностей, адже в сусідніх Польщі та Росії вона доходила до 5 днів), козацької старшини та запорозького козацтва. На жаль, автору, очевидно «не вистачило сил» для висвітлення політики гетьманського уряду щодо міщан та духовенства.

У результаті опрацювання та узагальнення архівних матеріалів, російський історик приходить до несподіваного висновку: «На очередной Пасхальной старшинской раде 1690 года было решено, чтобы аренда (как на горилку, так и на табак) была отдана не единоличным арендаторам, а городам и селам – «на громаду». Причем часть аренды шла бы в войсковую казну, а остальная на общие нужды, и казацкие, и громадские... Таким образом создавались своеобразные акционерные общества громадского типа...» (с. 102). Такі реформаторські дії гетьмана Мазепи (який в авторській оцінці стає «засновником акціонерних товариств» на теренах України, а, отже й Російської імперії) привели до того, що вже в 1693 р. українські міста та полки наповнили свої скарбниці додатковими коштами. Ці гроші вони почали активно витрачати на будівництво церков і купівлю дзвонів, укріплення міських укріплень, заготовку пороху, відлиття гармат тощо.

Визначення російського історика стосовно того, що правління Мазепи розпочалося і проходило (принаймі до початку Північної війни) «в весьма благоприятных условиях» (с. 91) вважаємо дещо перебільшеними. А як же тоді бути з відомим висловлюванням самого гетьмана, який писав: «протягом 12 років, від початку свого гетьманування, зробив я 11 літніх і 10 зимових походів, і не важко кожному розсудити, які труднощі, збитки, руйнації від цих безупинних походів терпить Військо Запорозьке і вся Мала Росія»¹³. Не зрозуміло чому Коломацька рада 1687 р. в авторському прочитан-

ні стала називатися «Каламакской» (с. 93 та ін.), адже навіть російською мовою назва річки Коломак пишеться як «Коломак».

На жаль, автор, руйнуючи одні міфи, породжує інші, коли пише, що запорожці відправляючись у похід під Псков в 1701 р. «по дороге ограбили жителей Украины и России вплоть до Смоленска, так и не добравшись до фронта боевых действий» (с. 126). Адже таке узагальнення потребує документального підтвердження й вагомих доказів. І справді є дані, що запорожці пограбували жителів Вітебська, але чи це є усі «жители Украины и России»? А не добралось декілька тисяч запорозьких козаків на Північ Росії, тільки тому, що у 1701 р. вони приєднались до Гадяцького полку на чолі з полковником М. Бороховичем¹⁴ та разом з ним і підрозділами правобережного полковника С. Палія допомагали польсько-саксонській армії у її спробах здобути прихильну до шведів Ригу. Хоча після того, як їм не виплатили «жалування», почали масово втікати додому, або ж переходити на бік шведів. Частина ж невдоволених запорожців, згідно з цитованим самою Т. Таїровою-Яковлевою на іншій сторінці документом, була «сослана в Санкт-Питербурх на каторгу вечно» (с. 130).

Авторським завданням четвертого розділу «И.С. Мазепа и внешняя политика петровской России» (с. 135-150) стало розкриття ролі українського гетьмана в офіційній російській дипломатії того часу. «Условия Каламакских статей запрещали любые внешнеполитические контакты гетмана. Но Петр не только игнорировал это положение, но и напрямую нарушал его, давая Мазепе указания вести ту или иную дипломатическую переписку» (с. 136), – відзначає Т. Таїрова-Яковлева та зауважує, що І. Мазепа лише успадковував традицію широких зовнішньополітичних відносин Українського гетьманства від часів Б. Хмельницького. Гетьман виступає консультантом російського уряду у всіх (!) дипломатичних ініціативах «південного напрямку», тобто відносин з Османською імперією, Кримським ханством, а також придунайськими князівствами – Молдавією та Волощиною. Висвітлюються такі окремі «консультативні наради» росіян та українців, що відбувалися в Батурині: серпень 1690 р. (дяк В. Постніков); січень 1694 р. (стольник І. Тараканов); листопад 1700 (Є. Українцев); березень 1701 р. (дяк Б. Михайлов) та ін. Окрім того, за твердженням автора, «Мазепа играл немалую роль во внешней политике России в годы Северной войны – и вовсе не «изменническую», а весьма полезную для Петра. У себя в Батурине по поручению Петра он принимал французского посла, посланника курфюрста, турецького посла» (с. 145). І. Мазепа майже кожного року відправляв до Москви добути українською розвідувальною службою відомості про стан справ в Австрії, Польщі, Туреччині, Криму, Молдавії та інших країнах Центральної і Східної Європи.

Викликає заперечення авторська теза про те, що до цього часу не було зроблено жодного дослідження участі І. Мазепи у зовнішній політиці Росії (с. 135), хоча сучасний український історик В. Станіславський у своїх багатьох статтях¹⁵ неодноразово звертав увагу на окремі аспекти даної проблеми. Цього питання тор-

калися також й інші дослідники. Автор книги також переконана в тому, що Мазепа до осені 1708 р. не робив нічого для того, щоб підштовхнути Османську імперію до війни з Росією. Однак тут треба було б додати, що домовленість про спільні військові дії між Шведським королівством та Кримським ханством була досягнута навесні 1708 р., коли в Бахчисараї Каплан-Гірей I приймав посла від Карла XII¹⁶. Відомо також, що з середини 1708 р. Туреччина активно готувалася до війни з Росією, але наприкінці листопада того ж року в османському уряді взяли верх прихильники мирних стосунків з московським царем¹⁷.

У п'ятому розділі «И.С. Мазепа и Правобережная Украина» (с. 151-195) вперше у науковий обіг вводяться багато нових архівних документів та матеріалів, що яскраво характеризують політику І. Мазепа, яка була спрямована на повернення Правобережної України під владу єдиного гетьмана. При цьому головна увага звертається на період 1704-1708 рр., тобто той час, коли за наказом Петра на Правобережжі перебували війська лівобережного гетьмана. Саме тимчасове об'єднання Правобережжя і Лівобережжя під владою Мазепа та його небажання знову «віддавати» правобережні землі України Короні Польській, на думку Т. Таїрової-Яковлевої, стали важливим аспектом для розуміння відмови гетьмана від зверхності Москви у жовтні 1708 р.

Тут висвітлюється: коротка історія функціонування адміністративних структур в правобережній частині Українського гетьманства, складні й неоднозначні взаємовідносини між білоцерківським (фастівським) полковником Семеном Палієм та Іваном Мазепою (вони подаються через призму тогочасних українсько-російських взаємовідносин); діяльність І. Мазепа щодо відновлення владних структур Українського гетьманства на Правобережжі; українсько-польські збройні та мирні стосунки тощо. Особливо цікавим видається показ автором складної політичної комбінації, яку проводив Мазепа з метою залишити Правобережну Україну під своєю владою, що суперечило російсько-польському Нарвському мирному договору 1704 р. Серед методів, які використовував гетьман, були не тільки настійливі прохання на ім'я Петра, але й справжній політичний тиск на нього та його оточення, поширення дезінформації серед прихильників табору польського короля Августа II, відверті дипломатичні демарші та військові операції тощо. На деякий час така політика спрацьовувала, адже спочатку Петро так і не наважився видати указу щодо «повернення» Правобережжя під владу Речі Посполитої (автор книги наводить промовисту цитату з листа Петра до Мазепа від 20 січня 1708 р.: «Нынешнего ради случая, позволили мы полякам пустить гарнизон их в Белую Церковь; и когда оныя о том к тебе будут писать, и ты то исполни, а протчею Украину по прежнему держи» (с. 191)). Нагадаємо, що у 1703 р. головна фортеця Правобережжя була відвойована у польського гарнізону козаками під керівництвом Самуся і Палія, які визнали протекцію Петра і Мазепа, а потім дозволили увійти до неї мазепинським козакам. У 1711 р. російський цар врешті-решт виконує прийняті на себе у 1704 р. зобов'язання: він не лише від-

дає Правобережжя Августу II, а й проводить примусове виселення на Лівобережжя близько 200 тисяч козаків та членів їхніх сімей. «Правобережжя весьма неоднозначно восприняло переход Мазепи к Карлу XII. Вопреки расхожему в историографии мнению, многие правобережные полки поддержали гетмана» (с. 194), – такий висновок російського історика є новаторським і доповнює знання про сили підтримки гетьмана у 1708-1709 рр.

Очевидно, що історик помилилася, коли написала, що українське козацтво колонізувало пусті землі Речі Посполитої після монголо-татарської навали (с. 151), адже ця об'єднана Польсько-Литовська держава виникла тільки у 1569 р. Висновок Т. Таїрова-Яковлевої стосовно того, що з початком Північної війни 1700-1721 рр. І. Мазепа отримав шанс поквитатися з «давним противником» С. Палієм вважаємо великим перебільшенням. На с. 174 стверджується, що Мазепа арештував у 1704 р. цього правобережного полковника, не чекаючи наказу царя. Однак відомо, що гетьман отримав згоду на цей арешт від російського «першого міністра» Ф. Головіна. На вимогу Петра I полковник С. Палій був відправлений до Москви, а звідти за царським наказом від 21 серпня 1705 р. до сибірського міста Тобольськ.

Категорично не погоджуємося з автором щодо її оцінки політичної програми С. Палія як «політики, основанной на анархических, безответственных и, главное – совершенно бесперспективных лозунгах» (Примітки, с. 416). Під час власних досліджень його діяльності (зокрема і в архівосховищах Польщі)¹⁸ нам не вдалося знайти жодного документу, який би підтвердив висловлювання російської колеги. До речі, цінність цього розділу дещо втрачається через те, що Т. Таїрова-Яковлева не використала чудову статтю згаданого вже В. Станіславського про відносини між І. Мазепою з С. Палієм¹⁹.

На с. 177 автор зазначає, що істориками ще не дана відповідь відносно позиції російської влади щодо Правобережжя. Однак це далеко не так, адже ще М. Костомаров у своїх працях висвітлив прагматичну політику Петра I, яка полягала у передачі польському королю Августу II земель Правобережної України за умовами Нарвського миру 1704 р. До цієї проблематики звертали також такі російські, польські та українські історики як В. Королюк, В. Артамонов, А. Каміньський, Й. Фельдман, Й. Янчак, Г. Сергієнко та ін.²⁰

Професор Т. Таїрова-Яковлева сверджує, що І. Мазепа «хлопотал перед Петром за тогда еще никому неизвестного «школьных наук учителя» иеромонаха Стефана Яворского» (с. 223). Однак майбутній місцевий патріарший престол у Москві у 1690-х рр. був вже довший відомим професором, а потім і префектом Києво-Могилянської академії, ігуменом Києво-Микільського монастиря. У лютому 1699 р. він виголосив блискучу промову під час похорон російського фельдмаршала О. Шеїна, яка так сподобалася Петру I, що він після цього запросив українського священника до Москви. Хоча, очевидно, що Мазепа також сприяв такому кар'єрному злету С. Яворського.

В історичних джерелах не збереглося відомостей про те, що І. Мазепа заснував при Києво-Могилянській академії двохрічні курси для її випускників, як про це свідчить автор книги на с. 229,

а відкритий за участі гетьмана у 1700 р. Чернігівський колегіум все ж таки не був другим вищим учбовим закладом у Східній Європі.

У шостому розділі «Казачья старшина времен И.С. Мазепы» (с. 196–219) автор розкриває особливості політичної свідомості старшини, виокремлюючи відмінності у тих чи інших угрупованнях тогочасної еліти Українського гетьманату. Російський історик зазначає, що до цього часу в історіографії такого дослідження не було зроблено. Можливо, що в російській історичній науці й справді така праця відсутня, однак в українській – маємо книгу С. Павленка «Оточення гетьмана Мазепи», де хоча й не вивчається ідеологія козацької верхівки, але подається близько 120 біографічних нарисів як про соратників гетьмана так і його опонентів. Окрім того існують відомі монографії О. Субтельного та О. Кресіна про мазепинців в еміграції²¹.

На нашу думку, цей розділ є дуже важливим з огляду на довголітнє викривлення історичної пам'яті про відомі події. Адже більша частина як російської так і української наукової громадськості сприймає тогочасне минуле лише через призму особистості Івана Мазепи, забуваючи при цьому, що він очолював «уряд», який складався з генеральної старшини, яка могла так чи інакше впливати на його рішення, в т.ч. і щодо зміни сюзерена у 1708 р. У контексті висвітлення задекларованої мети Т. Таїрова-Яковлєва звертається до питання про «національну ідентичність» козацької старшини. Вона пояснює її у контексті розгляду такого поняття як «отчизна» (від доби правління Б. Хмельницького до П. Орлика) та приходять до висновку про те, що серед української еліти існувало чітке розмежування в уявленнях про Україну/Малу Росію (як свою «отчизну») та Московське царство. У даному випадку тези російської вченої перегукуються з доробком канадського історика С. Плохія²².

«За гетманом последовала вся (?) генеральная старшина. Из десяти левобережных полковников не пошли за Мазепой только четыре... Но что еще более важно, эти четыре полковника не могли присоединиться к Мазепе, так как находились в расположении российских полков...» (с. 214), – переконливо стверджує автор. Згідно з її новими архівними знахідками, гетьмана І. Мазепу під час переходу до шведського короля підтримували такі козацько-старшинські роди як: Апостоли, Бистрицькі, Болоботи, Волковицькі, Галагани, Гамалії, Герцики, Горбаненки, Горленки, Довгополи, Зеленські, Кандиби, Карпенки, Кожуховські, Красноперичі, Лизогуби, Ломиковські, Максимовичі, Малами, Мировичі, Мокієвські, Нахимовські, Новицькі, Орлики, Покотили, Рузановичі, Сулими, Сергієнки, Третьяки, Харевичі, Чечелі, Чуйкевичі, Янковські та Яснопольські.

На с. 214 розміщена таблиця, де приводяться списки старшини за 1687-1689 рр., які базуються на матеріалах віднайдених істориком у РДАДА (Москва). Для порівняння поруч подаються списки генеральної старшини, які свого часу були укладені українським істориком І. Крип'якевичем (с. 217-218) та американським вченим Дж. Гаєцьким (с. 216-217). Такий підхід дозволив зробити окремі уточнення щодо персонального складу полковників того часу, зокрема, визначити час зміщення Ф. Жученка з по-

сади полковника Полтавського полку та зайняття генеральним писарем С. Прокоповичем посади генерального судді.

При розгляді історії виникнення та впровадження ідеї Князівства Руського автор відзначає, що гетьман Ю. Хмельницький відмовився від цієї ідеї «в разгар Руїни» (тут йдеться про Чуднівську угоду 1660 р.) (с. 204). При цьому автор чомусь забула вказати на ту обставину, що протягом 1676-1681 рр. той самий Ю. Хмельницький за допомогою Османської імперії відновлює проект створення на основі правобережного Війська Запорозького Українського/Руського князівства, а його печатка з відповідним написом попадає до військової канцелярії І. Самойловича²³. Не виключено, що цей владний атрибут (а також інші документи і матеріали) які стосувалися князівства молодшого сина Б. Хмельницького «проходили через руки» І. Мазепи, адже саме він відповідав у канцелярії за османсько-кримський напрямок дипломатії.

На с. 206 книги історик відзначає, що П. Орлик, який став гетьманом після І. Мазепи, у своїй Конституції 1710 р. уникає вживання термінів «князівство Руське» та «руський». Стосовно тексту цього документу староукраїнською мовою, це й справді так, однак в латиномовній версії неодноразово вживається поняття «руський/російський». Зокрема, з означенням «Вітчизна» (*patria nostra Rossiaca*) воно пишеться 5 разів. Як тотожні у Конституції Орлика використовуються такі поняття як «Русь» (*Rossiae*) – 1, «Мала Русь» (*Parva Possia*) – 2, «Роксоланія» (*Roxolana*) – 6 та «Україна» (*Ucraina*) або ж «український» (*Ucrinae, Ukrainensibus*) – 7 разів. А словосполучення «руський народ» досить часто вживається поруч з терміном «Військо Запорозьке»: «Військо Запорозьке і закріпачений, пригноблений руський народ» (*Exercitus Zaporoviensis gentesque mancipata ac oppressa Rossiaca*), «Військо Запорозьке і вільний руський народ» (*Exercitus Zaporoviensem gentemque liberam Rossiacam*), «із Військом Запорозьким і народом руським» (*cum eodem Exercitu Zaporoviensis gentemque Rossiaca*)²⁴ тощо.

Розділ сьомий «Мазепинське барокко» (с. 220-252) стане цікавим не лише для «політичних» істориків, але й істориків мистецтва, церкви та культури, адже в ньому йдеться про визначний внесок І. Мазепи та його оточення не лише в українську, але і в російську культуру у період пізнього європейського бароко. Ця тема є дуже популярною у сучасних різноманітних українознавчих дослідженнях²⁵, однак автор зуміла внести до попередніх знань про «культрегерську» діяльність Мазепи новий струмінь. Зокрема новим для читача стане те, що гетьман підтримував тісні зв'язки з грецькими ієрархами та постійно листувався з Єрусалимським патріархом Досифеєм. Продовжуючи розкривати тему «Іван Мазепа і Російська імперія» автор відзначає той великий вплив, який здійснили «київські вчені» на тогочасну російську культуру, освіту та науку. «Украинское духовенство было образованнее московского и именно с этим связывало свой вызов в Москву. Они считали, что царь хочет использовать их знания для религиозного просвещения России» (с. 246), – пише Т. Таїрова-Яковлева. Новаторськими є сюжети, які стосуються взаємовідно-

син російського та українського духовенства, стосунків Петра I з Стефаном Яворським, Дмитром Ростовським (Туптало), Феофаном Прокоповичем та іншими священниками з України. Автор підтримує висновок італійського історика Джованні Броджі Беркофф стосовно того, що проповідь С. Яворського з анафемою Мазепі була складена «езоповою» мовою: «искусство риторики дозволило Яворському побудувати свій текст таким образом, что даже выполняя волю Петра и предавая Мазепу анафеме, он акцентировал внимание слушателя на заслугах гетмана» (с. 250).

На характер особистих і «ділових» відносин гетьмана І. Мазепи з провідними політичними діячами за царювання Петра I-го звертається увага у восьмому розділі книги «Иван Мазепа и «птенцы гнезда Петрова»» (с. 253-287). Дослідження матеріалів т. зв. Батуринського архіву в Санкт-Петербурзі, а також фондів РДАДА у Москві дало змогу стверджувати, що окрім В. Голіцина, О. Меншикова, Ф. Головіна, Б. Шереметєва український правитель підтримував різного характеру стосунки практично з усіма впливовими російськими урядовцями кінця XVII – початку XVIII ст.: Т. Стрешневим, М. Черкаським, І. Троєкуровим, А. Нарішкіним, Я. Долгоруким, Д. Голіциним, І. Головіним, М. Зотовим, О. Шеїним, П. Шафіровим, Я. Брюсом, І. Кольцовим-Масальським, О. Українцевим, А. Вініусом, П. Толстим, О. Курбатовим, С. Рагузинським, К. Істоміним, Б. Михайловим, В. Постніковим, О. Кікіним, В. Степановим, Д. Ковневим та М. Ртищевим. Наприклад, збереглося 114 листів тогочасного «канцлера» Московської держави Федора Головіна до І. Мазепи за 1700-1706 рр. Граф Головін звертався до гетьмана не інакше як «Сиятеднейший и превосходительнейший господине, мой истинный благодетелю».

Можливо, що саме зміна в особистих стосунках з представниками політичної верхівки Росії були також однією з причин, які підштовхнули І. Мазепу до ухвалення рішення про відмову від царської зверхності. Автор також аргументовано спростовує точку зору стосовно того, що відносини між гетьманом та першим фаворитом Петра Меншиковим не були такими антагоністичними, про що свідчить багато істориків. Адже, починаючи з 1701 р. вони жваво переписувалися, при цьому з 1704 р. Мазепа надсилає Меншикову кожного місяця з десяток донесень, а їхні стосунки можна охарактеризувати як «дипломатично-коректні». «Государь мой и любезнейший брат Александр Данилович», – саме так підписував свої листи до найвищого російського вельможі правитель Українського гетьманату. Останній лист Мазепи до Меншикова датується 21 жовтня 1708 р., тобто за чотири дні до переходу гетьмана на бік Карла XII. Однак конфлікт між ними й справді був і розпочався він у 1706 р., відтоді, коли цар Петро вперше відвідав Київ. А в 1707 р., як зазначає Т. Таїрова-Яковлєва, О. Меншиков вже виступав провідником політичних реформ Москви, які порушували Коломацькі статті 1687 р. й обмежували українську автономію.

Досить промовистим з огляду на тогочасні відносини між Батурином і Москвою виглядає відкриття автором того факту, що видатний російський дипломат, серб за походженням Сава Рагузинський,

протягом 1703-1708 рр. був таємним агентом гетьмана І. Мазепи в Османській імперії та неодноразово надавав йому цінні відомості військового й дипломатичного характеру. Важливою є наукове відкриття Т. Таїрової-Яковлевої стосовно продажі І. Мазепою усіх своїх «великоросійських» мастностей обер-прокурору Московської держави О. Курбатову. Ця торгівельна акція відбулася 9 червня 1708 р., що дало змогу історикам говорити про те, що саме з цього часу український гетьман перестав зв'язувати своє майбутнє з Петром і Росією. Окрім того, автор робить припущення, що одні з найближчих сподвижників московського царя П. Шафіров та Т. Стрешнев могли таємно повідомляти І. Мазепу протягом 1707-1708 рр. про плани централізаторських реформ свого патрона щодо України.

Незважаючи на те, що розділ дев'ятої книги називається «Больной старик» (с. 288-314) у ньому йдеться не лише про стан здоров'я українського гетьмана, який й справді довгий час хворів на «шляхетську хворобу» подагру. Тут також розкриваються окремі причини поступового відходу Українського гетьманату від сюзеренітету Московського царства, серед яких: по-перше, «притеснення малороссийских жителей со стороны русских полков» (с. 295); по-друге, «нестерпимое обращение генерала Паткуля» в Польщі, генерала Е. Ренна в Лівонії, а також Д. Євстратієва та Д. Яковлевича в Білорусії до підрозділів українського козацтва, які там перебували (с. 296, 297, 302); по-третє, «поведение ряда петровских фаворитов, прежде всего А.А. Меншикова» (с. 297-300); по-четверте, надзвичайно важкі «труды по строению Печерской крепости» (с. 302, 304); по-п'яте, «прямые военные потери и грабежи со стороны расквартированных войск» (с. 304); по-шосте, «экономические последствия войны» (заборона провезення української пенки через Ригу і Кенігсберг в Західну Європу; заборона продажі української селітри на експорт; величезні побори на військові потреби грошима, кінями, порохом, продуктами, фуражем тощо) (с. 304-305); по-сьоме, «план выжженной земли» перед шведською армією (с.306, 307, 308-310); по-восьме, «отказ Петра защищать украинские земли» (с. 307); по-дев'яте, стверджує Т. Таїрова-Яковлева, восени 1708 р. в Україні відбулися народні заворушення («волна бунтов») (с. 312-313).

На основі детального аналізу перебігу хвороби в І. Мазепи (а перше сильне загострення відбулося ще в 1689 р.), автор книги приходять до висновку, що поведінка українського гетьмана в жовтні 1708 р. («когда он прикинулся умирающим») могла й не бути грою старого гетьмана, а була спричинена черговим важким приступом подагри (на с. 289 читаємо опис хвороби: «приступ возникает внезапно, чаще ночью, и проявляется интенсивной болью, покраснением и припуханием сустава, нередко повышается температура тела. Очень скоро боль становится нестерпимой, малейшее прикосновение к пораженному суставу крайне болезненно. Приступ может длиться всю ночь, а может затянуться и на несколько дней...»). Отже, ще один історичний міф розвіяно?

Не погоджуємося з твердженням автора, що до березня 1706 р. І. Мазепа отримував накази лише від одного царя Петра І-го

(с. 298). Адже існують багато листів до гетьмана за 1700 – початок 1705 р, де містяться накази та розпорядження від Ф. Головіна. Вже у першому ж своєму листі до Москви з нагоди початку Північної війни І. Мазепа зауважував, що в грамоті царя та листі до нього великого боярина Ф. Головіна були різночитання – Петро І наказував, щоб українські полки рухалися безпосередньо до Новгороду через Брянськ, Можайськ та Смоленськ, а Головін розпоряджався, щоб козаків відразу ж «посилали в границі Інфляндії» для сполучення з російською армією²⁶. На с. 307 цього розділу автор дискутує з відомим українським істориком доби Київської Русі Петром Толочком, називаючи його чомусь при цьому «А.П. Толочко».

Головною частиною монографії, з огляду на задекларовану автором мету, стали останні розділи книги - десятий «Реформи 1707 года» (с. 315-336) та одинадцятий «Трагедия выбора» (с. 337-370). У них автор конкретизує причини політичного розриву між Українським гетьманатом та Московським царством й відзначає, що основним чинником переходу козацької України на бік Шведського королівства під час Північної війни стала централізаторська політика царя Петра І, пік якої прийшовся саме на 1707 р. Вивчення документів з архівосховищ Москви дало змогу російському історичу стверджувати, що в цьому році почали здійснюватися чотири проекти реформ, а саме: Відомча (полягала в переводі Малоросійського приказу в Розряд); Обласна (створення та території як Великоросії так і України/Малої Росії губерній); Військова (утворення на базі українського козацтва регулярних підрозділів – «кампаній») та «Фортечна» (передача усіх військових фортець на території Лівобережної України в розпорядження росіян). Саме ці реформи, на думку автора, стали «ступеню для фактической ликвидации украинской автономии» (с. 328), а проведена багатоступенева реформа управління Українського гетьманату дуже сильно скорочувала повноваження гетьманської адміністрації. Контроль над Запоріжжям та усіма великими містами України переходила до київського воеводи Д. Голіцина.

Професор Санкт-Петербурзького університету зазначає, що реформи Петра І стосовно України залишаються «вне внимания исследователей правления Мазепы» (с. 322), хоча на сьогодні маємо монографію та статті В. Горобця²⁷, а також розвідки О. Сокирка²⁸. Останній, вивчаючи Військову реформу, зазначав, що «реєстраційні матеріали Малоросійського приказу не містять інформації щодо висилки до гетьмана протягом весни – літа 1707 р. посланців чи кур'єрів з царськими розпорядженнями (РДАДА. – Ф. 229, оп. 2, кн. 102–103), що може опосередковано вказувати на те, що відповідний указ про реформу був виданий в обхід Малоросійського приказу, безпосередньо з похідної царської канцелярії...»²⁹.

Окрім того, воєнна ситуація спричинила до того, що влітку 1708 р. гетьману І. Мазепі (нагадаємо, що він був правителем лівого правобережного Українського гетьманату з населенням близько 3,5 млн. жителів і величезною територією, що майже дорівнювала території тієї ж Швеції) починають давати накази, окрім царя Петра, такі російські урядовці як О. Меншиков. Д. Голіцин та Г. Го-

ловкін. У такій складній ситуації для українського гетьмана стає привабливою ідея утворення на основі автономного Українського гетьманату незалежного князівства. Тобто, робить висновки автор книги, І. Мазепа хотів за допомогою шведського короля зберегти для своєї країни автономний політичний статус. У зв'язку з цим досліджується генеза українсько-шведських відносин, що завершилися укладенням відповідної угоди. За відсутності оригіналу цієї угоди Т. Таїрова-Яковлева наводить п'ять опосередкованих джерел, які засвідчували її існування. Окремо розглядаються відносини гетьманського уряду з польським прошведським королем Станіславом Лещинським та великим коронним гетьманом А. Синявським. Автор реконструює перебіг подій, які передували переходу І. Мазепа до Карла XII наприкінці жовтня 1708 р. Також подається розташування українського війська, окремі підрозділи якого перебували на території Дону, Польщі, Литви та Білорусії. По новому виглядає відтворення відносин І. Мазепа із Запорозькою Січчю та висвітлення колізій, що розгорнулися навколо гетьманських «скарбів» після смерті українського правителя.

Підназва книги «История «предательства»» спонукала автора більш детально розкрити питання, коли ж Мазепа зрозумів, що Петро І не виконає своїх зобов'язань захисника української автономії та задумав перейти від росіян на бік шведів (а за визначенням Петра І і його апологетів «зрадив» йому). Отже, у викладі Т. Таїрової-Яковлевої хронологія відмови гетьмана від царського союзництва виглядає так:

весна 1707 р. – «контакты гетмана со шведами начались только после совета в Жолкве» (с. 335), «под давлением трагических событий в Жолкве весной 1707 года Мазепа впервые начал реальные переговоры со сторонником лагеря С. Лещинского, иезуитом Зеленским» (с. 339);

весна 1708 р. – «современный анализ шведских источников показывает, что контакты шведской стороны с администрацией Украинского гетманства начались только весной 1708 года» (с. 346).

вересень – жовтень, 1708 р. – «точкой невозврата стал указ Петра превратить Стародубский полк в выжженный край» (с. 336);

У книзі висловлюється гіпотеза «Чому Мазепа вирішив привлечь именно запорожцев? Тогда, когда уже чувствовал свое дело проигранным? Почему не Правобережье, где настроения были очень схожи? Не думал ли он потащить за собой в пропасть тех, кого всю жизнь ненавидел и мечтал уничтожить?» (с. 369). Ця думка повторюється і в примітках на с. 374 «...накануне гибели, Мазепа постарался утащить за собой и ненавистных запорожцев». У зв'язку з цим, відзначимо, що історія відносин між Мазепою та Запорозькою Січчю вже достатньо вивчена в українській історіографії³⁰, а тому, відповідаючи на вищенаведені запитання російського історика, можемо стверджувати, що: по-перше, після переходу на бік шведів Мазепа звертався за підтримкою не лише до запорожців, а й до старшини та населення усіх полків Українського гетьманства, в т. ч. і правобережних (інша справа, що не всі його універсали того часу збереглися); по-друге, у листопаді 1708 – лютому 1709 рр., тобто у той час, коли відбувалися пе-

реговори гетьманського уряду з Військом Запорозьким Низовим Мазепа ще не міг знати про перемогу росіян під Полтавою і, по-третє, говорити про якусь «ненависть» І. Мазепи до запорожців, на нашу думку, є великим перебільшенням, адже його ставлення до низових козаків більше визначалося його владними амбіціями, ніж психологічними особливостями характеру.

Одним з головних здобутків рецензованої праці є широке використання української історіографічної «Мазепіани», зокрема посилення на доробок українських «діаспорних» істориків О. Оглоблина, Б. Крупицького та О. Субтельного. Відрадно, що російському історикам стали у пригоді й праці сучасних вчених з України С. Павленка, А. Бовгирі та О. Сокирка. Разом з тим, не відомо з яких причин не використано напрацювання з «мазепинської» тематики їхніх колег Ю. Мицика, С. Плохія, В. Станіславського, О. Ковалевської, О. Кресіна, а також автора цієї рецензії.

Не потрібно забувати й про значну російську історіографію зазначеної проблематики, адже Т. Таїрова-Яковлева, окрім використаних у монографії праць, чомусь обійшла увагою доробок таких істориків ХХ ст. як В. Королюк, В. Шутой, Б. Литвак та ін. Досить цікаво, на нашу думку, було б розкрити генезу російської «Мазепіани», згадуючи при цьому не тільки Д. Бантиш-Каменського чи поета К. Рилєєва (с. 7, 12), але й, наприклад, автора одного з перших біографічних нарисів про українського гетьмана П. Бекетова, який ще у 1821 р. зазначав: «Мазепа был как по чинам, так и по богатству, которым Государь осыпал его, одним из первейших вельмож в государстве»³¹. Про І. Мазепу у ХІХ ст. також писали Б. Бергман, Д. Бутурлін, О. Карцов, О. Корнілович, Ф. Ліванов, М. Маркевич, М. Медем, О. Мишлаєвський, М. Устрялов, Н. Ламбін, Г. Міллер, О. Савельєв-Ростиславович та С. Соловійов. Зокрема, О. Корнілович у нарисі «Жизнеописание Мазепы» зауважував, що «Мазепа принадлежал к числу замечательнейших лиц в российской истории XVII столетия»³², хоча, очевидно, що більшість з названих істориків зазвичай описувала відомий «зрадницький» сюжет. При цьому С. Соловійов одним з перших об'єктивно (на скільки це можна було у той час) осмислював складний процес політичної відмови І. Мазепи від царського сюзеренітету та перераховував її причини.

У книзі вміщено близько 60 ілюстрацій, що, на думку автора, мають формувати в уяві читача образ І. Мазепи як правителя автономної Української держави та розкривати це через різноманітні зображення тогочасної епохи. Однак, чудовий ілюстративний ряд, в якому постає привабливий образ культурно розвиненої козацької України, на жаль, програє через те, що більшість портретів, гравюр, малюнків не мають повної «легенди». Наприклад, на с. 5 бачимо гравюру М. Бернінгротга із зображенням І. Мазепи, що 1706 р. була опублікована у популярному на той час європейському часописі «Europäische Fama». Але у підписі під ілюстрацією читаємо лише «Иван Степанович Мазепа». Це ж стосується оформлення й зображення Б. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Самойловича, Д. Туптала (Ростовського), С. Туптала, І. Новицького, В. Дуніна-Борковського, С. Палія, Ф. Палій, С. Яворського, Д. Апостола та ін.

Під ілюстрацією «Фрагмент текста доноса на Івана Самойловича с підписями старшин» (с. 44) не вказано дату виготовлення та місце знаходження архівного документу. Аналогічно потрібно було б оформити ілюстрування фрагментів листів самого І. Мазепи та його матері Марії-Магдалини (с. 74-75, 244). Під ілюстраціями на с. 236 та 237 розміщено підписи «Вышивка «Покрова Богородицы». Вклад Марии Магдалины», «Вышивка. Вклад Марии Магдалины в Киево-Печерскую лавру». Однак на них зображено не що інше, як церковні антими́нси, а не просто вишивання.

Відомо, що серед багатьох церков, збудованих на кошти українського гетьмана, був і військовий собор св. Миколая («Великий Микола») у Києві, із зображенням якого можна ознайомитися на с. 231. Однак у підписі не вказано таке: коли він був зведений? (1690-1696 рр.), хто був його архітектором? (росіянин Й. Старцев) та коли він був знищений? (більшовиками у 1934 р.). Дискусійним на сьогодні залишається питання, хто ж все таки зображений на відомій гравюрі Л. Тарасевича з нагоди перемоги українських та російських військ над турками у Нижньому Подніпров'ї – І. Мазепа (як подає автор на с. 61), чи все ж таки московський воєвода Б. Шереметев? На с. 229 читаємо, що в 1705 р. український митець І. Мігура виготовив гравюру «Апофеоз Мазепи», де розмістив зображення п'яти головних православних храмів, збудованих на кошти гетьмана, а на с. 233 під ілюстрацією цієї ж гравюри читаємо: «Панегирик И.С. Мазепы. 1706 г.». Читачу мабуть було б цікаво знати: коли і де були виготовлені, а також хто автор портретів (І. Мазепи, Петра I та Карла XII), гравюру та картин, що подаються на обкладинці й звороті книги.

Є певні зауваження і до культури оформлення приміток в монографії. Наприклад, на с. 374 автор вперше посилається на збірник документів «Листи Івана Мазепи. Т.1. № 87. С. 221». Очевидно треба було вказати місце та рік його видання (Київ, 2001), а також упорядника (В. Станіславський). При посиланні на «Історію української культури. Т.ІІІ. К., 2003» (с. 378, 387) необхідно було зазначити автора відповідних використаних розділів, або ж – хоча б редактора цієї колективної праці (В. Смолій). Збірник документів «Універсали Івана Мазепи» (с. 392), в іншому – «Універсали Івана Мазепи» (с. 394). Ні в тому, ні в іншому випадку не названо його упорядників (І. Бутич, В. Ринсевич). Прізвище українського історика Івана Крип'якевича подається як «Крпякевич» (с. 395, 512). Помилки навіть вкралися у назву україномовної книги самої авторки, що подається у списку літератури: (Яковлева (Таїрова) Т.Г. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни», К., 1998), де читаємо у російській транскрипції «другий» та «руїна» (с. 437).

У випадку перевидання книги (це доцільно було здійснити і в Україні) пропонували б автору додати розділ «Іван Мазепа та цар Петро». Тим паче, що у рецензованому виданні наявні відповідні сюжетні. Також, як нам здається, все ж таки не вистачає розділів «Роль І. Мазепи у російсько-турецькій війні 1686-1700 рр. та Азовських походів» та «Місце і роль гетьмана Мазепи під час першого етапу Північної війни». Хоча Т. Таїрова-Яковлева й зауважила, що свідомо

не торкалася цієї проблематики. Радили б також більш випукло показати вплив гетьмана та «українських книжників» на розвиток російської культури в другій половині XVII-XVIII ст. З огляду на це перспективною виглядає розробка такої цікавої теми як «Гетьман Мазепа і Слов'яно-грецько-латинська академія в Москві». Досить мало у книзі відповідної інформації про т. зв. Малоросійський посольський двір у Москві, який почав функціонувати від початку 1670-х рр., а за правління І. Мазепи активно розбудовувався.

Підсумком багаторічних досліджень російського історика у царині «Мазепіани» стали висновки, що до і після переходу до шведів І. Мазепа активно намагався знайти найбільш зручну політичну комбінацію, яка б дозволила зберегти автономію Українського гетьманства та одночасно убезпечила б його розорення під час Північної війни. Т. Таїрова-Яковлева переконана, що існуючі документи й матеріали дають змогу стверджувати, що напередодні Полтавської битви гетьман робив спроби (місія Д. Апостола, козака А. Борисенка) повернутися під царську протекцію. Підтримуємо таку точку зору, адже історики вже неодноразово звертали увагу на те, що виступ Івана Мазепи проти свого патрона був надзвичайно типологічно подібним до повстань залежних правителів проти своїх володарів наприкінці XVII – початку XVIII ст.: лівонської знати на чолі з Йоганном Ренгольдом фон Паткулем проти Шведської Корони у 1697 р., угорсько-трансільванського князя Ференца II Ракоці проти австрійських Габсбургів у 1703-1711 рр., молдавського господаря Дмитрія Кантемира проти Османської імперії у 1708 р. та ін. Очевидно, цей ряд можна продовжити за рахунок вивчення ситуації в інших країнах Центральної, Північної, Східної та Південно-Східної Європи. На нашу думку, український правитель у 1708-1709 рр. свідомо чи підсвідомо хотів повторити вчинок курфюрста Бранденбурга і герцога Пруссії Фрідріха Вільгельма (1640-1688 рр.), який заклав основи для утворення незалежного Королівства Пруського за допомогою гнучкої зовнішньої політики, що у світовій історіографії отримала назву Fuchspolitik. Адже німецький володар неодноразово відмовлявся від складеної присяги на користь іншого монарха та вдало лавірував поміж Польщею, Швецією, Австрією, а також Францією та Голландією.

Гетьман Іван Мазепа, переконана Т. Таїрова-Яковлева, належав до тих пасіонарних історичних осіб, світоглядні уявлення яких формувалися в умовах політичної культури доби пізнього Бароко. З огляду на це, гетьман нічим особливим не відрізнявся від інших правителів «малих» держав Європи, адже в умовах запеклої війни між Петром I та Карлом XII намагався досягнути кращого владного становища для себе, а для своєї країни – «матки бідної Ойчизни милої України Малої Росії» – вищого політичного статусу. Стосовно внеску І. Мазепи в будівництво Російської імперії, то автор бачить його таким: «...увлеченный юношеским задором Петра, стремящегося сломать старую Россию и построить новую, европеизированную, Мазепа активно подключается к этим усилиям. Он становится важнейшим советником Петра в деле организации военных походов на юг, во внешней полити-

ке и в реформировании российского православия». На закінчення є підстави стверджувати, що чергова фундаментальна праця Т. Таїрової-Яковлевої, яка досліджує минуле як України, так і Росії, стане важливим науковим підґрунтям для розуміння одного з найяскравіших періодів в історії наших країн – перелому XVII – XVIII ст. Слід зазначити, що на сьогодні вітчизняна історична наука ще не має повноцінної біографії такої непересічної та неоднозначної особистості як І. Мазепа, а тому доробок професора Санкт-Петербурзького педагогічного університету буде слугувати важливою опорою для її написання. Маємо також надію, що висвітлення відомим істориком українсько-російських стосунків ранньомодерної доби світової історії, в межах яких були різні періоди співіснування (від політичної залежності та військового союзу до конфронтації та війни), сприятиме налагодженню добросусідських і, по-справжньому, рівноправних взаємовідносин між Українською державою та Російською Федерацією вже у наш час.

Примітки:

1. Книга Т. Таїрової-Яковлевої «Мазепа» отримала десяток рецензій від російських та українських вчених, серед яких була й наша, що називалася «Мазепа завойовує Росію: книжка про великого українського гетьмана стала справжньою сенсацією в Російській Федерації. Т.Г. Таїрова-Яковлева. Мазепа / Т.Г. Таїрова-Яковлева. – М. : Молодая гвардия, 2007» (Літературна Україна. – 2008. – 5 червня (№21). – С. 4). Див. також: Чухліб Т. Видатна людина Росії – Іван Мазепа!? (рецензія на книгу: Таїрова-Яковлева Т. Мазепа. – М. : Молодая гвардия, 2007. – 271 с.) / Т. Чухліб // Український історичний збірник. – 2008. – Вип. 11. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2008. – С. 494-495.
2. Незважаючи на яскраве українство (що проявлялося не тільки в науковому доробку, але й походженні, побуті та світогляді) відомого земського та громадського діяча Федора Михайловича Уманця (1841-1908), вважаємо його не тільки українським, але й російським істориком. Адже, хоча він і проживав в Чернігові, але в другій половині XIX – на початку XX ст. активно публікувався в «Отечественных записках», «Русском веснике» та інших російських часописах. Він також є автором праць «Общественное воспитание в России» (1867), «Колонизация вольных земель России» (1884) та ін. (Див.: Половець В. Федір Михайлович Уманець (1841-1917 рр.) / В. Половець. – Чернівці, 2006). У вступі до рецензованої книги Т. Таїрова-Яковлевої пише, що «После отмены в начале XX века цензуры сразу же появились русские исследования, где высказывались совершенно иные суждения о Мазепе (не говоря уже об украинских «промазепинских» работах, на пример монографии Ф.М. Уманца» (С. 7).
3. Цікаво порівняти висновки Т. Таїрової-Яковлевої щодо політизації особи І. Мазепи з висловлюваннями доктора історичних наук, професора Г. Саніна (Москва), які він висловив у 2004 р. під час доповіді на вченій раді Інституту Російської історії РАН: «Оценка личностей Богдана Хмельницкого и Ивана Мазепы всегда была политизирована и я не намерен отходить от этой политизации, ибо речь идет о принципиально важном вопросе всей истории России и Украины... Политизированность в том, что он [Мазепа] беспринципный изменник, действующий только в своих личных интересах...» (Санин Г. Богдан Хмельницкий и Иван Мазепа Труды Института Российской истории РАН / Г. Санин. – М., 2006. – Вып. 6. – С. 65, 93).

4. Квінтесенцією «Антимазепіани» російської історіографії стали постулати народженого у родині кубанських козаків відомого вченого М. Павленка у його монографії «Петр Великий», яка неодноразово видавалася багатотисячними накладками: «Иван Степанович Мазепа принадлежал к числу тех людей, для которых не было ничего святого. В нем в одном сосредоточились едва ли не все пороки человеческой природы: подозрительность и скрытность, надменность и алчность, крайний эгоизм и мстительность, коварство и жестокость, любопытство и трусость...» (Павленко Н. Петр Великий / Н. Павленко. – М., 1994. – С. 290). У 2009 р. позиція Н. Павленка стосовно оцінки діяльності Мазепи змінилася до більш науково об'єктивної: «Гетман многие годы верно служил царю, хотя его и тяготила зависимость от власти российского самодержца. Под воздействием отступательной тактики царя Мазепа счел, что Петр войну проиграет и будет свергнут с престола...» (Павленко Н. Разумная расчетливость. Петр и Кара в Полтавской битве / Н. Павленко // Родина. – № 7. – 2009. – С. 34).
5. Про це див. докладніше у нашій новій книзі: Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету: Хмельницький – Дорошенко – Мазепа / Т. Чухліб. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 327 с.
6. У 2007 р. п. Т. Таїрова-Яковлева опублікувала ґрунтовний збірник документів «Гетман Иван Мазепа. Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга». – СПб., 2007. – Вип. 1.
7. Слід вказати на укладену київським істориком О. Ясем «Вибрану бібліографію про гетьмана Івана Мазепу» розміщену в додатках до монографії: Оглоблин О. Гетьман Иван Мазепа та його доба (друге видання) / О. Оглоблин. – Нью-Йорк, К., 2001, а також підготовлену С. Павленком «Бібліографію публікацій та документальних матеріалів про гетьмана І. Мазепу та його добу», що нараховує 1 тисячу 757 позицій (Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники / С. Павленко. – К., 2004). На 2009 р. історіографічна «Мазепіана» складала 2 тисячі 039 позицій (Ковалевська О. Мазепіана: матеріали до бібліографії (1688-2009) / О. Ковалевська. – К., 2009).
8. З основних публікацій Т. Таїрової-Яковлевої про І. Мазепу в науковій періодиці назвемо такі: Мазепа-гетман: в поисках исторической объективности // Новая и новейшая история. – №4. – 2003; А.Д. Меншиков и гетман И.С. Мазепа (из истории взаимоотношений) // Меншиковские чтения. – СПб., 2006; Нові архівні матеріали й перспективи вивчення гетьманства Івана Мазепи // Український історичний журнал. – №5. – 2006; Листування запорожців з І. Мазепою восени 1708 року // Український археографічний щорічник. – Вип. 12. – К., 2007; Мотря Кочубей і її роман с гетманом І. Мазепою // Studia Slavica et Balcanica. – № 1-2. – СПб., 2007; Приятель «гетмана-злодея». Как Мазепа Петра к власти приводил // Родина. – №11. – М., 2007 та ін.
9. Див. також нашу рецензію на цю працю: Чухліб Т. «Руїна» Гетьманщини чи боротьба за утвердження Української козацької держави? (Спроба започаткувати наукову дискусію щодо одного історичного терміну) / Т. Чухліб // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / відп. ред. В. Смолій. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 473-508.
10. Про це докладніше див.: Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500-1700 рр / Т. Чухліб. – К., 2010.
11. Чухліб Т. Московський протекторат і особливості зовнішньої політики урядів І. Самойловича й І. Мазепи / Т. Чухліб // Він же. Гетьмани і монархи. – К., 2003. – С. 308; Він же. Боротьба українського козацтва за об'єднання Правобережної та Лівобережної України // Історія українського козацтва / відп. ред. В. Смолій. – Т.1. – К., 2006. – С. 471-530.

- Очевидно, що Т. Таїрова-Яковлева не ознайомилася з цими працями, а тому пише на с. 16 «Історики не ображають уваги на той факт, що в основі політики і Самойловича, і Мазепи була ідея об'єднання Українського гетьманства – т. е. приєднання Правобережної України...». До речі, задовго до нас увагу на цей факт звернув західноукраїнський історик М. Андрусак у своїй праці «Мазепа та Правобережжя» (Львів, 1936), а також сучасні історики В. Смолій, В. Степанков та В. Станіславський (Смолій В. Правобережна Україна другої половини XVII – початку XVIII ст.: провінція Речі Посполитої чи частина самостійної держави? / В. Смолій // Польсько-українські студії. – Вип. 1. – К., 1993. – С. 113-124; Смолій В. Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: проблема державотворення / В. Смолій, В. Степанков. – К., 1993; Станіславський В. Від Коломацької ради до повстання Петра Іваненка: нові дані про Івана Мазепу та Україну в 1687-1691 рр. / В. Станіславський // Листи Івана Мазепи 1687-1691 / упор. В. Станіславський. – К., 2002. – Т. 1. – С. 9.
12. Див. нашу працю: Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713 рр.) / Т. Чухліб. – К., 2004.
 13. Цит. за: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблин. – Нью-Йорк ; К. ; Львів, 2001. – С. 96.
 14. Гадяцький полк М. Бороховича, який перед цим все ж таки дійшов до Пскова нараховував 3 тисяч 847 козаків (Дядиченко В. Українское казачье войско в конце XVII – начале XVIII в. / В. Дядиченко // Полтава. К 250-летию полтавского сражения : сб. ст. – М., 1959. – С. 249).
 15. Станіславський В. Маловідомі документи щодо планів південної політики Московської держави у другій половині 80-х рр. XVII ст. / В. Станіславський // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип. 7. – С. 340-357; Від Коломацької ради до Повстання Петра Іваненка: нові дані про Івана Мазепу та Україну в 1687-1691 рр. // Листи Івана Мазепи. 1687-1691 р. – К., 2002. – Т. 1. – С. 6-82; Він же. Російська дипломатія та запорозько-польські відносини 1686-1697 рр. // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних взаємин : зб. наук. праць / відп. ред. В. Смолій. – К., 2003. – С. 267-291; Він же. Дніпровські походи 1697-1699 років в недрукованих листах Івана Мазепи до Петра I Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 6. – К., 2006. – С. 489-506; Він же. Завершення війни з Османською імперією та вступ Війська Запорозького у протистояння зі Швецією у недрукованих листах Івана Мазепи 1699-1700 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 7. – К., 2007. – С. 261-280.
 16. Возгрин В. Исторические судьбы крымских татар / В. Возгрин. – М., 1992. – С. 238-239; Он же. Дипломатические связи Швеции и Крыма накануне и после Полтавы // Скандинавский сборник. – Таллин, 1985. – Т. 29. – С. 70; Див. також: Молчанов Н. Дипломатия Петра Первого / Н. Молчанов. – М., 1984. – С. 216; Станіславський В. Політичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства напередодні Полтавської битви / В. Станіславський // Український історичний журнал. – № 1. – 1998. – С. 76.
 17. Станіславський В. Вказ. праця. – С. 77.
 18. Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.) / Т. Чухліб. – К., 1996; Він же. Правобережна Україна і Річ Посполита: до проблеми політичних стосунків між С. Палієм та королівськими урядами // Семен Палій та Фастівщина в історії України. – К., 1997. – С. 14-20; Він же. Семен Палій // Історія України в особах: Козаччина. – К., 2000; Він же. Україна і Польща у період правління короля Яна III Собеського: у пошуках втраченого миру // УІЖ. – №1 – 2002 – С. 38-52; Він же. «Палієва держава» між польським ко-

- ролем і російським царем // Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 pp / Т. Чухліб. – К., 2003. – С. 319-336; Czuchlib T. Warszawa – Fastow: strony współpracy i walki między stolicą Polską a „prowinjjonalnym” miasteczkiem kozackim / T. Czuchlib // *Wojna a pokój / pod red. L. Iwasynej.* – Kijow, 2004 та ін.
19. Станіславський В. Взаємини Івана Мазепи з Семеном Палієм та українсько-польські стосунки на Правобережній Україні / В. Станіславський // *Україна в Центрально-Східній Європі / відп. ред. В. Смолай.* – К., 2008. – Вип. 8. – С. 331-342.
 20. Королюк В. Русская дипломатия и подготовка вступления Речи Посполитой в Северную войну / В. Королюк // *Ученые записки института славяноведения.* – Ленинград, 1954. – № 7; Он же. Вступление Речи Посполитой в Северную войну (продолжение) // *УЗИС.* – 1954. – Т. 10; Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII - початку XVIII ст / Г. Сергієнко. – К., 1963; Каминський А. Первые годы польско-русского союза 1704-1709 гг. / А. Каминський // *Международные отношения в Центральной и Восточной Европе.* – М., 1966; Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709-1714) / В. Артамонов. – М., 1990; Чухліб Т. Іван Мазепа у Великій Північній війні 1700-1721 pp. / Т. Чухліб // *Іван Мазепа та його доба. Історія, культура, національна пам'ять. Мат. міжн. наук. конф.* – К., 2009; Feldman J. Polska w dobie wielkiej wojny Północnej / J. Feldman. – Kraków, 1925; Janczak J. Per Palej Aubstand von 1702 bis 1704 in der Ukraine und die Haltung der Rzeczypospolita zum Nordischen Kriey um die Polnischen Krieges 1700-1721 / J. Janczak. – Berlin, 1962.
 21. Subtelny O. The Mazepists. Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century / O. Subtelny. – New York, 1981. Україномовна версія: Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994; Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття / О. Кресін. – К., 2001.
 22. Плохій С. В ім'я вітчизни: вірність і зрада Івана Мазепи / С. Плохій // *Соціум. Альманах соціальної історії / відп. ред. В. Смолай.* – К., 2006. – Вип. 6. – С. 267-282.
 23. Чухліб Т. Князювання від імені Османської імперії – гетьман-«rincpers» Ю. Хмельницький / Т. Чухліб / Він же. Гетьмани і монархи. – К., 2003. – С. 221-231.
 24. За перекладом з латинської мови М. Трофимука: Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. – К., 1994. Оригінал латинською мовою: Національний архів Швеції. – Фонд «Cosacica». – Ч. 1. Фотовідбиток див. у виданні: Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII-XVIII століття) / упор. Ю. Савчук. – К., 2008. – С. 124-127. Див. також: Переписка і другие бумаги шведского короля Караа XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генеральского писаря Фиаишпа Ораика, киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках / изд. О. Бодянского. – М., 1847. Кордт В. Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII-XVIII ст. // *Український археографічний збірник.* – Т. III. – К., 1930. – С. 38-42.
 25. Див. наприклад: Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури / С. Павленко. – К., 2004; Іван Мазепа і його доба: історія, культура, національна пам'ять. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 2008 та ін.
 26. Лист І. Мазепи до Петра I від 28 серпня 1700 р. з Батурина // *Сіверянський літопис.* – № 1. – 2003. – С. 63-67.
 27. Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I / В. Горобець. – К., 1998; Він же. Українські проекти в Російській імперії // *Україна і Росія в історичній ретроспективі.* – Т. 1. – К., 2004.

28. Сокирко О. Гетьманщина під царським скіпетром (військове будівництво в Україні другої половини 17 – початку 18 ст.) / О. Сокирко // Україна та Росія: Проблеми політичних і соціокультурних відносин / відп. ред. В. Смолій. – К., 2003.
29. Він же. Ще раз про передумови та причини повстання Івана Мазепи 1708 р. // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха : зб. наук. праць / відп. ред. В. Смолій. – К., 2008. – С. 91.
30. Див., наприклад: Козацькі Січі (нарис з історії українського козацтва XV – XIX ст.) / відп. ред. В. Смолій. – К., Запоріжжя, 1998; Станіславський В. Запорозжя під час виступу Петра Іваненка (Петрика) / В. Станіславський // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво : зб. статей / відп. ред. В. Смолій. – К., 1998. – С. 176-189; Він же. Політичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства напередодні Полтавської битви // Український історичний журнал. – №1. – 1998. – С. 60-78; Мільчев В. Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. – Запоріжжя, 2004; Він же. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII ст. (спроба історичної реконструкції на основі писемних джерел). – Запоріжжя, 2009 та ін.
31. Бекетов П.П. Мазепа / П.П. Бекетов // Он же. Собрание портретов россиян, знаменитых по своим деяниям... – М., 1821. – С. 153. У цьому виданні був вміщений художній портрет роботи Г.А. Афанасьєва з підписом «Іван Степанович Мазепа, бывший Гетман Малороссийский».
32. Корнилович А. Жизнеописание Мазепы / А. Корнилович // Полное собрание сочинений К.Ф. Рылеева. – Лейпциг, 1861. – С. 203.

Отримано: 20.10.2011

УДК 94:342.24(477)“18/19”(049.32)

Василь Кононенко
(Київ)

Корольов Г. Український федералізм в історичному дискурсі (XIX – початок XX століття). – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 150 с.

Головною ідеєю книги є твердження автора, що український федералізм був відповіддю суспільства на історичний виклик бездержавності. Ідеї федералізму були притаманні всій Центральній Європі XIX – початку XX с., яка політично жевріла під володарюванням імперії Романових, Габсбургів і Гогенцолернів. Український федералізм розглядається як складова частина процесів модернізації імперій та розвитку національних проєктів «неісторичних» народів у Центрально-Східній Європі. У XIX ст. федералізм став легітимним проєктом державності центральноєвропейських спільнот¹. Такий підхід до проблематики є одним із визначних у світовій історичній науці і є надзвичайно актуальним для української історіографії.

Г. Корольов показує відмінність між західноєвропейською державою-нацією та політичним проєктом Російської імперії, на основі суперечностей між якими постала модерна українська нація. Інтелектуали Західної християнської цивілізації розуміють людину через її зовнішні відносини зі світом. Саме тому західна особистість-«персона» створила найдинамічнішу цивілізацію з ринковою економікою, правовою державою, громадянським сус-